

TÜRKAN ƏSGƏROVA*

XIII-XVI ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ LEKSİK-SEMANTİK SİSTEMİN İNKİŞAFI

XÜLASƏ

XIII-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının və ədəbi dilinin sürətlə inkişaf etdiyi dövrlərindəndir. Bu inkişafı Nəsimi, Qazi Bürhanəddin, Əvhədi, Şeyx Qasimi Ənvar, Həqiri, Şəms, Əssar Təbrizi, Kişvəri, Həbib, Süruri, Xətai və b. yaratmışlar.

Tarixən də dil sistemlər sistemidir. Dilin sistem xarakterinin tədqiqi dilçilik əhəmiyyətində böyük tarixə malikdir. Dil sistemi dil vahidlərinin bir-biri ilə qarşılıqlı münasibəti nəticəsində yaranır. Bu əlaqə vahid bir bütövlükdür, yəni mütəşəkkillikdir. «*Dil sistemi dil vahidlərinin və hissələrinin daxili təşkilidir. Dilin hər bir vahidi sistemə bütövün bir hissəsi kimi daxil olur. Dil sistemi mürəkkəb və çoxplanlıdır, bu onun həm quruluşuna, həm də fəaliyyətinə, yəni istifadə olunmasına və inkişafına aiddir*»

Dilin leksik-semantik sistemi digər sistemlərin içərisində mühüm yer tutur. Bu sistem xaraktercə “açıqdır”, konkret vahidləri dəyişməyə, seçməyə şərait yaradır. Bundan savayı, dilin leksik-semantik sistemi müxtəlif ünsiyyət sahələri ilə birbaşa əlaqədədir (dilnin daxili və xarici quruluşunun təsviri). Həmin sistemin özünəməxsus kateqoriyaları mövcuddur və xeyli sayda məna əsaslarına görə müəyyən olunur.

Bu sisteminin bir qolunu da *leksik-semantik sahə* təşkil edir. Leksik-semantik sahə müxtəlif leksik-semantik birliklərin qarşılıqlı münasibətdə olduğu nitq hissələri sistemidir. Semantik ardıcılıq münasibəti bu sistemdə aparıcı yer tutur.

Açar sözlər: XIII-XVI əsr, Azərbaycan ədəbi dili, leksik-semantik sistem, dil sistemi, dil vahidləri, çoxmənalı vahidlər.

XIII-XVI əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatının və Azərbaycan ədəbi dilinin yüksək inkişaf etdiyi dövrlərdəndir. Bu dövr ədəbiyyatın yaradıcıları Nəsimi, Qazi Bürhanəddin, Əvhədi, Qasimi Ənvar, Həqiri, Şəms, Əssar Təbrizi, Kişvəri, Həbib, Süruri, Xətai və başqalarıdır.

Məlumdur ki, dil sistemlər sistemidir. Dil sistemi dil vahidlərinin bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətindən doğur. Bu əlaqə vahid bir bütövlükdür, yəni mütəşəkkillikdir. «*Dil sistemi dil vahidlərinin və hissələrinin daxili təşkilidir. Dilin hər bir vahidi sistemə bütövün bir hissəsi kimi daxil olur, o, dil sisteminin digər vahidləri və hissələri ilə bilavasitə və ya bilvasitə bağlıdır. Dil sistemi mürəkkəb və çoxplanlıdır, bu onun həm quruluşuna, həm də fəaliyyətinə, yəni istifadə olunmasına və inkişafına aiddir*» [Кодухов: 1974, s.133].

Dilin leksik-semantik sistemi digər sistemlərin içərisində mühüm yer tutur. Bu sistem xaraktercə “açıqdır”, konkret vahidləri dəyişməyə, ayrı-ayrı leksik vahidləri seçməyə şərait yaradır. Bundan savayı, dilin leksik-semantik sistemi müxtəlif ünsiyyət sahələri ilə birbaşa əlaqədədir. Sistemin özünəməxsus kateqoriyaları mövcuddur və xeyli sayda məna əsaslarına görə müəyyən olunur. Bu sisteminin bir qolunu da *leksik-semantik sahə* təşkil edir. Leksik-semantik sahə – müxtəlif leksik-semantik birliklərin qarşılıqlı münasibətdə olduğu nitq hissələri sistemidir. Semantik ardıcılıq münasibəti bu sistemdə aparıcı yer tutur. Məs.: - Ey Abəs, baş *yalın* və gövdə *çıplağ* özünü qərqb təhlükəsinə nişün salursən? (ŞH, 475); Burada *yalın* və *çıplağ* sinonin sırası diqqəti cəlb edir.

* AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, Azərbaycan dilinin tarixi şöbəsi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, diss083@gmail.com

Bu sahədə mənə fenomeni “gizlənilib”. Mənə bir növ dilin özüdür, dilin cövhəridir. Hər bir dilin leksik-semantik sistemi iyerarxik münasibətdə olan müxtəlif xassəli laylardan təşkil olunmuş mürəkkəb strukturudur. Burada söz və kontekst, mənə dəyişmələri və s. mühüm yer tutur. Tələb olunan budur ki, mühüm qanunauyğunluqlardan biri leksik-semantik təbəqədə sözləri mikrosistemlərə ayıraraq öyrənmək, çoxmənalı, omonim, sinonim və antonimlər haqqında alınan nəticələri ümumiləşdirmək, məhz həmin qənaətin nəticəsidir. Leksik-semantik sahə yuxarıda adlarını çəkdiyimiz şairlərin şeirlərində olduğu kimi, həmin dövrün “İbn-Mühənnə lügəti”ndə, Hinduşah Naxçıvaninin “Səhah-əl-əcəm” əsərində, Sürürinin “Şərhi-divani-Hafiz”ində, Əhmədi Təbrizinin “Əsrarnamə”sində, Azərbaycan dilində ilk “Leyli və Məcnun”un müəllifi Həqiri Təbriziyədə, Xətiboğlunda və s. əsərlərdə özünə yer etmişdir. Məs.:

“*Hər sözdə yüz sehr*” (H.Təbrizi); “*Hər fəzilət söz ilə olur ayan, Gizli məni söz ilə olur bəyan*” (Xətiboğlu). Bu möhtəşəm fikirlərdə, şübhəsiz, sözün leksik-semantik xüsusiyyətləri də öz əksini tapmışdır.

Əvhədi sözün mənalarını nəzərdə tutaraq yazırdı:

*Tutqun köniülləri açar bu sözlər,
Ürəkdə əbədi yaşar bu sözlər.*

Burda o dövrün dilinin leksik-semantik həddi mükəmməldir. Leksik-semantik sistem – həm leksik, həm də semantik əlamətlərə malik; hər iki xüsusiyyəti özündə birləşdirən cəhətlərdəndir.

Dövrün sənətkarları istifadə etdiyi dilin leksik-semantik fonduna yeni rəng verir və daha irəli gedərək, ədəbi dil üçün əsas verən tarixi faktı müəyyənləşdirirlər.

Qazidə sözlərin seçilməsi və mənə yaxınlığına, uzaqlığına görə düzülməsi Nəsimidəki kimidir: Nəsimidə: “Gərçi qaibdir vücudum hər nəzərdən daima, Gör nə *nazir*, gör nə *mənzər*, gör nə *mənzur* olmuşam”, yəni vücudum hər nəzərdən gizlənsə də, mən həm nazir (nəzarət edən), həm mənzər (görünən), həm də mənzur (baxılan) olmuşam. Bu fikirlər birbaşa sözün forma-məzmun müxtəlifliyinə aid edilə bilər.

Yuxarıda “Şühədanamə”dən verilmiş misralarda “*yalın-çıplağ*” sözləri eyni təsəvvür dairəsini işarələmişdir. Və ya “*yazı-çöl-yaban*” sinonim srasında da həmin təsəvvür vardır. Ey ki, *gündüzlər* yanagın, zülfü mişkin *gecələr*. Gəl ki, uymadı fəragından bu miskin *gecələr* (Mir Hidayətulla bəy. “Hidayət”, 15-ci əsr)

“Həmin leksik qruplar iki müstəqil dəyər sırası əmələ gətirir. Bununla belə, bu qruplar arasında müəyyən əlaqələr də özünü göstərir, çünki gecə və gündüz bir-birilə bağlı olub, bir-birini əvəz edən təbiət hadisələridir. Onlardan birinin sonu o birinin başlangıcı ilə eyni vaxtda düşüb. Buna uyğun olaraq onları ifadə edən sözlər öz məzmunlarının müəyyən cəhətləri ilə həm bir-birinə yaxınlaşa, həm də əks assosiasiya yarada bilər” [Musayev: 2014, s.252].

“*Dün*”(gecə). “Dünən – iş və hərəkətin zamanını bildirən sözdür. “Şühədanamə”də, Qazi Bərhanədinin şeirlərinin dilində hələ söz birləşməsi biçimində özünü göstərən bu söz ehtimal ki, yaxın dövrlərdə sadə zərfə təcrid olunmuş, yəni çevrilmişdir. *Dünü-gün* söz birləşməsindən törəyən *dün\dünən* sözü, güman ki, XVII əsrdən başlayaraq təcridən bir leksik vahidə çevrilmişdir. *Dünü gün* tilə üçün uçub hər birimiz bir yana varduq (ŞH: 301) [Şükürov: 1981, s.9].

Göründüyü kimi, dil tarixi dilimizin ayrı-ayrı vahidlərinin necə inkişaf etdiyini, forma və mənaca, funksiya etibarilə dəyişdiyini müəyyənləşdirməklə yanaşı, onun daxili inkişaf qanu-

nauyğunluqlarının aydınlaşdırılmasına da xüsusi önəm verir. S.Mehdiyevanın təbrincə deyilsə, “Zənginlik anlayışını ifadə etmək üçün var, dövlət və mal sözlərindən istifadə edilir” [Mehdiyeva: 1991, s.24].

Leksik-semantik söz qrupları abidələrdə və klassik əsərlərdə həm obrazlar sisteminin ifadəsi, həm də bədii təsvir vasitəsi kimi çıxış etmişdir. Həmin söz qrupları milli koloriti, mətnlərin xalqilik təbiətini müəyyənləşdirmək baxımından çox aktualdır.

Bu dövrün dilinin leksik-semantik sistemini formalaşdıran şərait haqqında həmin epoxadan bəhs edən əsərlərdə də öləri toxunulmuşdur. [Ализаде: 1956, s.329].

O dövrdə dil proseslərinin mürəkkəbliyi, şübhəsiz, leksik-semantik sistemə də öz təsirini göstərmişdir. Bu təsir 3 dilin - türk, fars, ərəb dillərinin yanaşı istifadəsi ilə bağlı olmuşdur.

N.Xudiyevin göstərdiyi kimi, XIII-XIV əsrlər Azərbaycan ədəbi dilinin normasında variantlığın olması dövrün mürəkkəb etnolinqvistik proseslərindən irəli gəlir; müxtəlif türk tayfalarının, xalqlarının çox zaman sabitləşmiş dil ənənəsi ilə Azərbaycana gəlişi çoxdan bu ərazidə yaşayanların dialekt innovasiyalarının ədəbi dildə daha intensiv görünməsinə təsir edir - bir sıra hallarda yerli dialekt faktı gəlmə ədəbi norma əlaməti ilə üst-üstə düşür və beləliklə, bir neçə norma göstəricisi eyni zamanda funksionallaşır. Məs.: leksikada, dilin leksik-semantik sistemində: *öz-kəndü, yazı-çöl (yaban), aytmaq-demək* və s. [Xudiyev: 2018, s.166-167].

Dövrün leksik normalarından bəhs edən tədqiqatçıların fikrincə, Azərbaycan dilinin əsas lüğət fondu bütün tarixi dövrlərdə, prinsip etibarilə, türk mənşəli sözlərdən ibarət olmuşdur. XIII-XIV əsrlərdə də belədir. Lakin IX və XII əsrlərdən etibarən Azərbaycan ədəbi dilinə daxil olan ərəb, eləcə də fars sözləri XIII-XIV əsrlər yazılı mənbələrində artıq çoxluq təşkil etməkdədir. Və alınma leksik vahidlər türk mənşəli əsas lüğət fondu – aparıcı leksik-semantik mühit tərəfindən bütünlükdə həzm olunmuş, anlayışlı bir hala gətirilmişdir. [Xudiyev: 2018, s.170].

Ən mühüm ünsiyyət vasitəsi olan dil təfəkkürün bilavasitə reallığıdır. Dilin semantikasının əsasında ümumbəşəri səciyyə daşıyan məntiqi kateqoriyalar da dayanır. Maddi varlığı leksik vahidlər, müxtəlif formalı, lakin məna yaxınlığı olan lüğəvi və üslubi vahidlər də əks etdirə bilər. Həmin problemlə leksik semantika məşğul olur.

Leksik-semantik söz qruplarını qədim abidələrin dilində müəyyənləşdirməkdən ötrü V.Aslanov belə bir təklif irəli sürmüşdür: kök morfemlərin bərpası üçün: *əgər bu və ya digər sözün sinonimi və ya antonimi varsa, sinonim və antonim sözlərdən birinin kökünü müəyyən edib, analogiya üzrə digər sözlərin də arxetipini təyin etmək olar. Semantik cəhətdən qohum olan bir sıra sözlərin kök morfemi uyğun gəlsə və fonomorfoloji təhlil nəticəsində onların düzəltmə söz olduğu aşkar edilirsə, onda analogiya üzrə onların arxetipini bərpa etmək olar...* [Aslanov: 2003].

Çoxmənalı vahidlər:

Azərbaycan dilinin semantikasi çoxmənalılıq və təkmənalılıq xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Təkmənalılıq Azərbaycan dilinin fenomenal hadisəsidir. Çoxmənalılıq və təkmənalılıq sinkretizm bir-birinə yaxın anlayışlardır. Semantik derivasiya modelləri sözün qeyri-dis-kret mənası məhz semantik sinkretizmdir. Sinkretizm və çoxmənalılıq arasında müəyyən sərhədlər mövcuddur.

Çoxmənalılıq olduqca mürəkkəb semantik və diaxron hadisədir. “*Hər hansı sözün ilk mənasından əmələ gələn yeni mənalar onun məna çalarlığıdır. Bir məfhumun müxtəlif məna çalarlığını ifadə edən sözlər çoxmənalı sözlərdir.* Bu məna ikincidir. Bu fikirlərin müəllifi S.

Cəfərov yazır: "...sözlərin çoxmənalılıq kəsb etmə prosesi, dilimizdə ən qədim dövrlərdən fəal şəkildə mövcud olmuşdur.. Bu proses bu gün dilimizin daxili inkişaf qanunlarından birini təşkil edir" [Cəfərov: 1970, s.17].

Leksik-semantik mühitdə çoxmənalılığın, omonimliyin, sinonimliyin və antonimliyin meydana çıxması konkret mənalı leksik vahidlərlə mücərrəd mənalı leksik vahidlərin funksionallığından irəli gəlir.

Sözügedən abidələrin dilində müxtəlif mənalı leksik vahidlərdən bol-bol istifadə olunmuşdur. Çoxmənalı sözlər, omonimlər, sinonimlər və antonimlər obyekt seçilmiş XIII-XVI əsrlər ədəbi dilinin semantik zənginliyini ortaya çıxaran mühüm faktlardır.

Leksik-semantik sistem məhz bu dövrdə üç dilin – ərəb, fars və Azərbaycan dillərinin sözləri əsasında formalaşmışdır. Sistemin aparıcı formal xüsusiyyəti əsas etibarilə bundan ibarət olmuşdur.

Sözün yeni leksik-semantik variantları – çoxmənalılıq kifayət qədər ümumi xarakter daşıyır. Polisemiyanın inkişaf mexanizmi genezis mənanın ümumi semantik modellərini üzə çıxarır, əsas semantik əlamətləri aşkar edir, baza və diferensiallaşmış semantik komponentlər əsasında polisemantik sözün daxilində leksik-semantik variantların münasib tipləri ortaya qoyulur.

Klassik əsərlərin dilində, eləcə də dövrün abidələrində çoxmənalılıq əsas sayılır. Sözlərin, ifadə tərzinin, cümlə quruluşunun müəyyən xüsusiyyətləri ilə bağlı çoxmənalılıq dövrün ədəbi dilində sıx-sıx işlənən uğurlu təsvir vasitələrindəndir. Sözün ikibaşlı (və ya «çoxbaşlı») işlədilməsi ilə adəti üzrə güclü bədii təsvir yaranır. Təqdim etdiyimiz XIII-XVI əsr bədii üslubunda çoxmənalılıq bədiiyi gücləndirdiyi kimi, müxtəlif assosiativ təsir də oyadır. Bu son cəhət fikrin ayrılığına, dəqiqliyinə müəyyən qədər mane olur. Məsələn, "baş" sözünün çoxmənalılığına baxaq:

Sənin kuyinə xaki-pay oldum.

Başumuza bunu qaxamı əcəb. (QB)

Bəşümə irmədin olursam baş,

İrürəm mən bu başə gərək.

Baş oldi yüzüm gözlərimün yaşlarla,

Qan-yaş axıdım yenə də ol yaşə gərəkdür (QB) – cümlələrində Qazi Bürhanəddin

baş sözünü neçə mənada işlətmişdir.

Leksik-semantik söz qruplarının tarixi sözün etimologiyasına, kökünə əsasən müəyyən-ləşdirilir. Bu cəhətdən semantik sinkretizm də dilin kateqoriyasıdır.

Qazinin panteist-sufi ideyalarını əks etdirən misralarında çoxmənalı, omonim, sinonim və antonimlərin tez-tez işlənməsi müşahidə olunur. Məs.:

Tatar-tatarlıx çoxmənalı sözləri. Həmin leksik vahidlər türkmənşəlidir, leksik mənası çoxdur. Leksik-semantik cəhətdən "Tatar" sözü Ə.Səfərli tərəfindən belə şərh olunur: "Tatar xalqı, Divan ədəbiyyatında müşk ilə birgə işlədilir. Şeyrlərdə *nafeyi-tatar*, *müşki-tatar*, *ahuyi-tatar* və s. izafət birləşmələrinə rast gəlinir. Tatar sözü saç və qəməzə leksik vahidləri ilə birgə də işlədilir.

Leksik-semantik inkişafı sübut edən aşağıdakı misralara diqqət yetirək, burada "tar" leksiminin birləşmə içirəsindəki mənalı maraqlı doğurur, tarixən mənə dəyişmələrini aydınlaşdırır:

Saçalı ənbəri kafura zülfün,

Qatı miskin edər *müşkü-tatari*" (QB, s.77)

Tarixən sözün başlıca mənası həqiqi, sonradan qazanılan mənalarda məcazilik özünü göstərir. Məsələn, “Şühədanamə”də “çəkmək” feili ilə xeyli sayda çoxmənalı-məcəziləşmiş vahidlər yaranmışdır:...*ahlar çəkər idilər* və gözlərdən yaşlar axar idilər (ŞH: 561); ..Şəhadət *avazını çəküb*, ağ səqqalını Zəhranın eşiginə sürtər idi və köküs odı ilə *nalələr çəküb* der idi. (ŞH: 195) və s.

ƏDƏBİYYAT

1. Aslanov V. (2003). *Azərbaycan dilinin tarixinə dair tədqiqlər*. “Elm”, II, Bakı, 271 s.
2. Cəfərov S. (1970). *Müasir Azərbaycan dili. Leksika, 2-ci hissə*, Maarif, Bakı, 234 s.
3. Xudiyev N. (2018). *Azərbaycan ədəbi dili tarixi*. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, “Elm və təhsil”, 632 s.
4. Mehdiyeva S.H. (1991). *Yazılı dastanların dili*. Bakı, Elm, 132 s.
5. Musayev M.M., Cəfərov Q.H. (2014). *Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası. 2-ci cild*, Bakı, 326 s.
6. Şükürov Ə. (1981). *Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası*. Dərs vəsaiti. Bakı, APİ-nin nəşri, 96 s.
7. Ализаде А.А. (1956). *Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв.* Баку, 332 с.
8. Кодухов В.И. (1974). *Общее языкознание*. Москва. 303 с

İSTİFADƏ OLUNMUŞ MƏNBƏLƏR

- QB-** Qazi Bürhanəddinin (2005). «*Divan*», Bakı, «Öndər», s.77, 726 s.
- KV-** Kadı Burhanəddin Divani. Prof. Dr. Muharrem Ergin. (1980). İstanbul, (*XIV əsr*)
- ŞH-** Şühədanamə. (2019), Bakı, «Elm», 681+334 səh. Əlyazmanın mətnini nəşrə hazırlayan, «ön sözün müəllifi, izahlar və lüğətin tərtibçisi: Möhsün Nağısoylu.

Turkan ASGEROVA

THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE LEXICAL-SEMANTIC SYSTEM IN AZERBAIJANI LITERARY LANGUAGE OF THE 13TH-16TH CENTURIES.

SUMMARY

The 13th-16th centuries are periods of Azerbaijani literature and Azerbaijan literary language with a wide content. This content was created by Nasimi, Gazi Burhaneddin, Awhadi, Sheikh Kasim, Anwar, Hakhiri, Shams, Assar Tabrizi, Kishvari, Habibi, Sururi, Khatai and others.

Historically, language is a great system of systems. The fact that language is a system has a long history in the linguistic tradition. Linguistic system is the interaction of language units with each other. This relationship is a single whole, that is, organization. “*Languages system is the internal organization of language units and its parts. Each unit of the language enters the system as a part of the whole, it is connected with other units and parts of the language system directly and indirectly through language categories. The language system is complex and multifaceted in terms of structure, function, usage and development*”.

The lexical-semantic system of the language occupies an important place among other systems. This system is naturally “open”, and allows to change specific units, to choose lexical units with different origin and different means of formation. In addition, the lexical-semantic system of the

language is directly related to various fields of communication (description of the internal and external structure of the language). There are specific categories of that system and they are defined according to a large number of meaning bases. A branch of this system is the lexical-semantic field. The lexical-semantic field is a system of parts of speech in which various lexical-semantic associations interact. The relation of semantic consistency occupies a leading place in this system.

Keywords: *the 13th-16th centuries, Azerbaijani literary language, lexical-semantic system, language system, language units.*

Туркян АСКЕРОВА

ФОРМИРОВАНИЕ И РАЗВИТИЕ ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКОЙ СИСТЕМЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЛИТЕРАТУРНОМ ЯЗЫКЕ XIII – XVI ВЕКОВ

РЕЗЮМЕ

XIII-XVI вв. – период азербайджанской литературы и литературного языка с богатым содержанием. Это содержание создали Насими, Гази Бюрханеддин, Авхади, шейх Гасым Анвар, Хагири, Шамс, Ассар Тебризи, Кишвари, Хабиби, Сурури, Хатаи и другие.

Исторически язык является системой систем. В лингвистической традиции язык как система обладает большой историей. Языковая система – это взаимоотношение языковых единиц друг с другом. Эта связь представляет собой единое целое, которое отличается организованностью. «Языковая система – это внутренняя организация языковых единиц и частей. Каждая единица языка входит в систему как часть целого. Она непосредственно связана с другими единицами и частями системы языка посредством языковых категорий. Языковая система сложная и многоплановая. Это относится как к его структуре, так и деятельности, то есть использованию и развитию».

Лексико-семантическая система языка занимает важное место среди других систем. Эта система носит «открытый» характер, так как позволяет изменять конкретные единицы, различать лексические единицы разного происхождения и разных способов образования. Кроме того, лексико-семантическая система языка напрямую связана с различными сферами общения (описание внутренней и внешней структуры языка). Существуют своеобразные категории данной системы, которые определяются в соответствии с большим количеством смысловых основ.

Одна из ветвей этой системы – лексико-семантическое поле. Лексико-семантическое поле является системой частей речи, в которой взаимодействуют различные лексико-семантические группы. Ведущее место в этой системе занимает отношение семантической последовательности.

Ключевые слова: *XIII-XVI вв., азербайджанский литературный язык, лексико-семантическая система, языковая система, языковые единицы.*